

OKSEHANDELENS OPRINDELSE

I. PROBLEMSTILLING OG TIDLIGERE FORSKNING

“Efter at vi komme udi forfaring, at øxendrifvere nu udi aar skulle hafve lit stor skade paa dieris øxen oc derofver at findis stor mangel for pendinge her udi rigit ep-terat det er fast dend største handel, som brugis, hvormet der kand blifve pendinge udi rigit –”, skriver det danske kancelli 23/8 1578.¹ Der er ingen grund til at tvivle om, at denne officielle vurdering af øksnehandelens betydning i 1578 nok skal holde stik. Toldregnskaber, regeringsforordninger, prismateriale og berettende kilder taler deres enige og tydelige sprog om denne handelsgrens fremtrædende placering i dansk økonomi omkring ved dette tidspunkt. Nina Bang tør uden vaklen ud-nævne studene til Danmarks vigtigste udførselsvare i 16. århundrede.²

Men hvor langt tilbage i tiden tør man uden videre lade denne påstand have gyldighed? C. F. Allen mente, det i alt fald gjaldt de første tre årtier af århundre-det.³ Et ejendommeligt tingsvidne fra Fyns landsting 1497 giver udtrykkeligt ud-sagn om eksport af 2-3000 okser årligt fra Fyn i årene omkring 1500.⁴ En beret-tende kilde anslår eksporten fra Danmark i 1536, hvor Allen slutter, til 30.000 ok-ser.⁵ Vedel Simonsen går et skridt længere tilbage og karakteriserer studehandelen som landets vigtigste og fordelagtigste handelsgren i tiden omkring 1475.⁶ C. Christensen (Hørsholm) mente imidlertid, at eksporten af stude til udlandet tog sin begyndelse fra Christian I's tid.⁷

Når Vedel Simonsen tog sit udgangspunkt i 1475, var det nok ikke tilfældigt. Fra dette år stammer den ældst kendte regeringsbestemmelse, der direkte beskæf-tiger sig med øksnehandelen som erhvervsgren. I Christian I's handelsforordning af 30/9 1475 forbydes det de indenrigs handlende at drive øksne længere sydpå end til fiskerlejerne Falsterbo, Skanør, Dragør og til Assens, Kolding og Ribe.⁸ Det fremgår helt indlysende af forordningens ordlyd, at der ikke sigtes til en tilfældig forekommende handel med levende kreaturer. Øksnehandelen, som vi kender den fra senere århundreder, var en realitet i 1475, en fast etableret handelsgren, som regeringen ønsker struktureret efter bestemte retningslinier. Derfor er det for så vidt også besynderligt, at ældre regeringsbestemmelser har så relativt lidt at meddele om handelen med okser, der så at sige træder fuldt færdig ud af mørket med denne bestemmelse i 1475.

Blot fem år senere gav Christian I Ribes borgere privilegium (4/10 1480) på at drive købmandsskab i Jylland og andre steder i riget "oc ighen købe øxn oc annet effter thi som the tilforen pleje at gøre".⁹ Det er altså tydeligt af formuleringen, at øksne er ripensernes vigtigste opkøbsvare, og med rette slutter Kinch, at de åbenbart må have drevet denne handel intensivt allerede dengang ved opkøb rundt omkring i Jylland.¹⁰ I Ribes ældste jordebog mener Kinch at finde belæg for, at forstaden i det væsentlige bestod af stalde, som han sætter i forbindelse med opkøbet af okser rundt omkring i Jylland, hvilket altså bekræfter, at okseopkøbet var i gang forud for privilegiet 1480.¹¹

Den ældre danske forskning byggede på en række markedsregnskaber fra Ribe og Kolding fra tiden mellem 1501 og 1521 og bestemmelser hentet fra regeringsforordninger tilbage til 1475.¹² Begge kildegrupper viste en fuldt etableret og betydningsfuld handelsgren helt tilbage til starten. Men tavsheden før 1475 virker slående og ligger vel bag Christensen (Hørsholms) formodning, at eksporten skulle være begyndt under Christian I.

Den opfattelse havde dog tidligere været fremme, at studehandelen måtte være ældre. Et tilknytningspunkt bagud fandt man i stednavnene. Allerede J. J. Fyhn satte navnene Ochsenwad, Ochsenzoll og Ochsenwerder i forbindelse med oksehandelen.¹³ På dette grundlag fastslog Th. O. Achelis i 1931, at den jyske oksehandel måtte have blomstret i 800 år, dokumenteret ved Ochsenwads romanske landsbykirke, der førte stednavnet tilbage til 1100-tallet.¹⁴

I 1949 hyldede H. V. Gregersen det samme synspunkt og antydede ved tilbageslutning fra 16. Århundrede, at Ribe og Kolding toldafgifter i Kong Valdemars Jordebog i 1231 kunne tages som vidnesbyrd om studehandel på dette tidlige tidspunkt.¹⁵ Der er dog ingen oplysninger i selve kildestedet, der peger imod, at der skulle være tale om oksetold.¹⁶

I 1932/33 bragte Erik Arup forskningen ind i et nyt leje. Uden overhovedet at tage stilling til spørgsmålet om studehandel i tidligere århundreder fastslog han, at det danske landbrug først gennem opdræt og fedning af staldøksne formåede at frembringe en kvalitetsvare, der egnede sig til eksport. Dette skete efter Arups opfattelse i 15. århundrede og gav sig udslag i et større eksportopsving i 1460'erne.¹⁷

Arups påstand om et større opsving i eksporten "netop i 1460'erne" kan nok virke ganske overraskende i betragtning af, at toldregnskaber og alt andet tabelarisk materiale, der alene synes at kunne give en sikker forestilling om mængder, totalt mangler såvel i 1460'erne som årtierne både før og efter. Det ældste bevarerede toldregnskab, der kan bidrage til kendskab om størrelsen af studeeksporten, hidrører fra Gottorp 1484/85, og blev netop publiceret i 1933, altså året efter, at Arup præsenterede sin opfattelse i Danmarkshistorien.¹⁸ Arups eksportstigning i 1460'erne har efter al sandsynlighed samme grundlag som Christensen (Hørsholms) påstand, at eksporten begyndte under Christian I, altså forordningernes tavshed før 1475.

Etableringen af denne okseeksport må åbenbart formodes at have udviklet sig hurtigt, hvorfor Arup sætter den i forbindelse med en produktionsomlægning i landbruget, der skabte det nødvendige forædlingsprodukt, der efter Arups mening var forudsætningen for den betydelige eksport i de følgende tre-fire århundreder. Arups hypotese virker overordentlig besnærende, fordi den giver en erhvervsøkonomisk rimelig forklaring på den tilsyneladende så pludselige måde, hvorpå studehandelen med eet slag er blevet landets måske væsentligste handelsgren. "Hidtil gik kreaturerne på overdrevet om sommeren og blev mestendels slagtet i november (græsøksne), kun lidet overvintredes ved en nødtørftig staldfodring (fodernød). Hverken græsøksne eller fodernød egnede sig til eksport", mener Arup, "men nu optog herremændene en kraftig staldfodring af græsøksne, saa de kunde taale at drives sydpaa til eksport aaret efter som staldøksne. Det viste sig, at der i Rhinbyerne og de hollandske byer var et stort begær efter disse danske staldøksne, som skaffede deres borgere rigeligt og godt oksekød."¹⁹ Der er næsten en duft af andelsbevægelse over den radikale handelshistoriker Erik Arups skildring af den forædlede danske staldøkses erobring af det europæiske verdensmarked i midten af 1400-tallet.

Aksel E. Christensen slutter sig til Arups synspunkt, idet han dog udtrykkeligt pointerer, at udførslen af levende kvæg var gammel i Danmark. Men den stigende efterspørgsel efter slagtekvæg fra de voksende tyske og nederlandske byer, som Arup fremhævede, betinger også efter Aksel E. Christensens mening fremkomsten af den nye kvalitetsvare: den staldfodrede okse.²⁰

Svagheden ved Arups hypotese er, at den er en konstruktion, der mangler bevismateriale på de to afgørende punkter: 1) om der virkelig er sket en eksportstigning i 1460'erne og 2) om eksporten omfatter staldfodrede okser allerede på dette tidspunkt.

Efterretninger fra tidligere århundreder om afsætning af dansk kvæg når imidlertid frem til os fra fremmede markeder, så en dansk kvægeksport tidligere end i 15. århundrede tør i alt fald ikke afvises. I en toldtarif fra Brügge fra 1252 figurerer en sats for danske og frisiske okser, der føres til afsætning, hvilket altså måtte kunne forekomme.²¹

I 1220 og 1270 skal danske okser være ført ad søvejen til et marked for magre okser i april i Amsterdam, i sig selv overraskende at træffe et marked for magre okser allerede i 1200-tallet.²² Også Jan Wagenaar omtaler, i sin bog fra slutningen af 1700-tallet om opkomsten af Amsterdam, byens kvægmarked, som han mener hører til byens ældste. Wilhelmina Gijsbers tør dog ikke føre de sikre efterretninger om Amsterdams kvægmarked længere tilbage end 1487 og 1502 for halvfedt kvæg.²³

I 1605 måtte den hollandske by Hoorn give afkald på sit oksemarked til nabobyen Enkhuizen. Hoorn mente ellers at kunne føre sit privilegium for et oksemarked, der besøgt af danskere med okser og heste, tilbage til 1389.²⁴ Man kan vist ikke se bort fra, at privilegiets påståede høje alder kan have spillet en rolle i

byens kamp for at bevare markedsprivilegiet, der i 1605 havde stor økonomisk betydning for byen.

Med henvisning til privilegiet i Hoorn skriver Hugo Matthiessen i 1927 “saa tidligt som 1389 synes Udførslen af Øksne allerede at have været i fuld Gang”.²⁵ Det er øjensynlig også under indtryk af denne oplysning, at Albert Olsen i 1945 mener, at studehandelen til Holland antagelig tør føres tilbage til engang i 14. århundrede.²⁶

Wilhelmina Gijsbers har yderligere undersøgt Hoornmarkedets besøg af danskere. Grev Albrechts akt af 1389, der omtaler danskere i Hoorn marked, beretter, at de kommer med heste og kvæg, og der kan vist ikke herske tvivl om, at det var tilførslen af danske heste, der i 1389 navnlig spillede en rolle.²⁷ Da Hoorn i 1605 måtte give afkald på sit marked, var hestene imidlertid uden videre betydning, mens kvæget så afgjort var hovedsagen. Det er meget forståeligt, om byen – hvis man overhovedet var opmærksom på forandringen – i sin påberåbelse af privilegiets alder har tilladt sig at se bort fra dette forhold.

Selv om afsætningen af dansk kvæg på tidlige nederlandske markeder næppe tør afvises, ja, endda må betragtes som en naturlig følge af Ribes gamle søværts forbindelser til Nederlandene, kan det være betænkeligt at fortolke disse gamle kildeudsagn som vidnesbyrd om en kontinuerlig og ubrudt dansk okseudførsel til Nederlandene fra 1300-tallet og frem til 1600-tallet, blot fordi Hoorn har set sin økonomiske fordel i en sådan udlægning. Det ville unægtelig være rart med et par mellemliggende sikre kildeudsagn om denne kontinuerlige handel i denne meget lange periode.

Udførslen gik dog ikke bare til Nederlandene. Omkring 1250 anmoder den tyske ridder Helmold von Plessen således Lybæk om at frigive hans tjener, der er anholdt med 47 stkr. oksekvæg, han har rekvireret fra Danmark.²⁸ Blandt lybske klager og erstatningskrav i 1342 for frarøvede varer i Danmark af grev Gerhard, dennes sønner og deres mænd figurerer også okser mistet på Fyn.²⁹ Da hertug Albrecht af Mecklenburg efter Skånes erobring i 1368 udstedte privilegier til hansebyerne på Skånemarkedet, opregnes blandt toldtaksterne “10 skånske penninge for 1 levende okse, som man vil føre over havet.”³⁰ Hertugens privilegier af 18. marts gentages af sønnen, kong Albrecht af Sverige med uændrede toldtakster den 27. juli samme år.³¹

Disse enkeltstående oplysninger kan, hvilket både Richard Willerslev og Heinz Wiese erkender, ikke give noget indtryk af omfanget af den højmiddelalderlige danske eksport af okser.³² Wiese refererer ganske vist Arups teori om eksportstigning i 1460'erne, men fremholder dog også eksempler på den middelaldereksport, som Arup ganske forbigår. Uden at opholde sig længe ved de få middelaldereksampler efterlader Wieses fremstilling imidlertid det indtryk, at han betragter den senere okseeksport fra 15.-19. århundrede som en intensiveret fortsættelse af denne iagttagne middelalderlige okseeksport fra tidligere århundreder. Arups teori om, at overgangen til staldfodring først i 15. århundrede skulle have

fremkaldt en dansk kvalitetsvare, der egnede sig for eksport, og derfor markerer et skel i udviklingen, går Wiese ikke videre ind på.

Et eksempel vil klart illustrere, at Wiese tværtimod betragter den kontinuerlige forbindelse mellem 15.-18. århundredes oksehandelsforhold og de tidligmiddelalderlige tilstande i oksehandelen som en selvfølge. Da Ribe i 1388 omtales som stapelplads fra gammel tid, forudsætter Wiese uden videre kommentar, at der må være tale om oksehandel, fordi byen i senere århundreder betragtedes som stapelplads for handel med okser, en antagelse, som kildestedet dog ikke uden videre giver anledning til.³³ Den omtalte stapel i dokumentet sigter utvivlsomt til Ribes forsøg i 1368 på at blive anerkendt som eneste udskibningshavn på Jyllands vestkyst, hvilket var et slag imod Varde og Ringkøbing, men altså intet har med oksehandel at gøre.³⁴ Denne oplagte fejlfortolkning, som Wiese på denne måde er kommet for skade at tilføre oksehandelen, får beklageligvis uheldige følger, da Wilhelmina Gijsbers desværre godtager Wieses udlægning af kildestedet og derved fik knyttet en fejlagtig forbindelse fra Ribes position i landhandelen med okser i slutningen af 1400-tallet til middelalderoplysningerne om udskibning af heste og okser over Ribe til hollandske markeder.³⁵

I 1989 udkom bind 5 af Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 1250-1400, hvori Kai Hørby har et lille afsnit under titlen "Okser på vandring". Heri fremsættes den formodning, at baggrunden for de holstenske grevers faste greb om Jylland skulle bunde i, at "Nørrejylland fra 1300-årenes begyndelse i stadig større udstrækning forsynede Holsten, Nordvesttyskland og Nederlandene med kvæg til opfødning". Nørrejyllands engstrækninger skulle være "yppeiligt egnede til opdræt af okser. De blev lagt til, blev holdt på stald, fodret præcist så meget at de kunne præstere vandringer til de sydligere markeder", ad de forskellige jyske veje "i det tidlige forår, og solgt til en pris, der kunne finansiere en ny produktion".³⁶

En fuld færdig forårsdrivning af staldfodret kvæg ned gennem Holsten videre til Nordvesttyskland og Nederlandene i begyndelsen af 1300-årene, baseret på holstenske godskøb i Danmark i 1320erne, i detaljer skitseret lige fra erhvervsstruktur, arbejdskraft, græsningsmuligheder, finansiering og salgspriser. Der er faktisk kun en eneste ting, der mangler i dette fuldkomne billede af staldøksneerhvervets blomstring i Danmark 150 år tidligere end Arups these. Det er kildegrundlaget. Vi ejer ikke en oksehandelspris fra 1320erne. Vi kender ikke årstiden for en sådan formodet drivning, vi aner end ikke, om landdrivning af okser over større afstande overhovedet fandt sted på dette tidlige tidspunkt, hvor kun søtransport har været omtalt. Vi har ikke et eneste eksempel på en opstaldet okse fra begyndelsen af 1300-tallet, intet vidnesbyrd om, at en sådan erhvervsstruktur overhovedet var kendt i Danmark på denne tid. "Hvad der udførtes af levende kvæg over Ribe havde kongen fra gammel tid gode indtægter af", skriver Hørby (Kong Valdemars Jordebog?). "Kolding blev i tidens løb den anden udførselsstation fra kongeriget gennem Sønderjylland og Holsten" (i begyndelsen af 1300-tallet?).³⁷ Vi har på det-

te tidspunkt intet vidnesbyrd om landdrivning af okser sydpå gennem Jylland forbi Ribe og Kolding. De få kendte nederlandske udsagn om dansk kvæg i 1200- og 1300-tallet, omtalt af D. L. Bakker, Hugo Matthiessen og Albert Olsen er blevet omstøbt i et fuldt udviklet dansk staldøksneerhverv og en staldøksneeksport ad landruterne, som det kendes 250-300 år senere.

Det er for så vidt overraskende at finde dette billede af dansk staldøksneerhverv og forårsdrivning af danske staldøksne til Nederlandene og Nordvesttyskland allerede i det tidlige 1300-tal, eftersom Hørby ikke omtalte det med et ord i sin fremstilling i bind 2 i Gyldendals Danmarkshistorie, der kom i 1980.

I 1979 udkom rapporterne fra den 7. internationale økonomisk-historiske kongres i Edinburgh 1978, der var helliget den internationale oksehandel fra 1350-1750. Det danske bidrag er skrevet af Erling Ladewig Petersen og omfatter tidsperioden 1450-1750.³⁸ Hvis der havde været basis for at operere med et indarbejdet dansk staldøksneerhverv i begyndelsen af 1300-tallet, som Hørby gør det i Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 5, havde der været al mulig grund til at rykke det danske afsnit tilbage til 1350, som var kongressens officielle begyndelsesår. Tværtimod fastslår den danske bidragyder allerede i starten af sit indlæg, at den klassiske periode for dansk staldøksneeksport falder 1500-1650. Det fastslås tillige på basis af de ældste toldregnskaber fra Gottorp, Ribe og Kolding mellem 1484/85 og 1520, at over 80 % af eksporten 1485 var efterårsdrivning, ikke forårsdrivning. Først i 1519/20 var forårsdrivningen blevet dominerende. Det fremgik også, at den langt overvejende del af eksporten i de ældste regnskaber fra 1485 og 1491 var opkøbt af hansekøbmænd fra Lybæk, Hamborg og Lüneburg, og var altså ikke på dette tidlige tidspunkt rettet mod Nederlandene og Nordvesttyskland, således som Hørby havde forestillet sig, at den var allerede 200 år tidligere.³⁹

Der forelå således flere fremstillinger i 1989 baseret på det regnskabsmateriale, der så vanskeligt lader sig forlige med Hørbys en kende dristige frihåndstegning af oksehandelserhvervet i Danmarks tidlige 1300-tal. Fremstillinger, der kraftigt advarede mod at tilbageprojicere forholdene, som man kendte dem i 16. århundrede, til højmiddelalderens spæde oplysninger om danske okser i Nederlandene.⁴⁰

2. DET DANSKE KILDEMATERIALE FØR CA. 1400

To forskellige synspunkter står således over for hinanden i den ældre forsknings vurdering af oksehandelens tidligste periode. På den ene side står Achelis-Greger-Olsen-Matthiessen-Wiese, der vil tilkende okseeksporten en 800-årig blomstringsperiode (Achelis), eller i alt fald ser den blomstrende studeeksport fra 15.-19. århundrede som en kontinuerlig udvikling og intensivering af middelalderlig dansk okseudførsel (Olsen/Matthiessen/Wiese). Dette sidste standpunkt er Wilhelmina Gijsbers vist tilbøjelig til at slutte sig til, idet hun forudsætter, at udførs-

len af forårskvæg til Nederlandene i 1500-tallet blot var en intensivering af de middelalderlige danske markedsbesøg med heste og kvæg, der ad søvejen nåede hollandske markeder i 1300-tallet.⁴¹

Her over for står det Arup-Christensenske synspunkt, at et forædlingsprodukt i kvægavlen, nemlig den staldfødrede okse fra midten af 15. århundrede forårsagede en storeksport i hidtil ukendt målestok og dermed indledte blomstringsperioden i de følgende århundreder, hvilket må betegnes som en ny epoke i forhold til tidligere tiders udførsel af levende kvæg fra Danmark. Hørbys udokumenterede forsøg på at tilbageskrive overgangen til den staldfødrede okse 150 år forud for Arups antagelse skal måske opfattes som et forsøg på at bygge bro imellem de to synspunkter. De foreløbige undersøgelser omkring det overleverede toldmateriale fra slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet kan ikke rigtig siges at støtte nogen af de anførte hovedopfattelser vedrørende dansk oksehandels oprindelse. Det vil derfor være naturligt at konsultere andre kildegrupper til en bredere belysning af handelen i 1300- og 1400-tallet for at vægte deres udsagn om en eventuelt levende oksehandel i denne tidlige periode.

Skal dansk kildemateriale have mulighed for at løse dette problem, må det formentlig blive lovgivningen for købstæderne, da ingen andre kildegrupper til belysning af handelen når tilstrækkelig langt tilbage. Der er ikke meget at hente i de gamle stadsretter og byprivilegier. Kreaturholdet må ganske vist have spillet en rolle for bybefolkningen. Herom vidner mange ældre privilegier til sikring af byernes fægange: Haderslev 1292 §38, Køge 17/4 1293, Nakskov 25/4 1266, 21/7 1293, 20/4 1294, Stege 14/5 1268, Svendborg 25/2 1253, 29/9 1287, Fåborg 23/5 1288, 5/9 1288, 8/5 1313, 13/6 1325.⁴² I Åbenrå latinske stadsret 1335 omtaler §37 byens heste og kvæg.⁴³

Vidnesbyrd om handel forekommer ret sjældent. En række sønderjyske stadsretter opregner toldtakster. I Slesvig latinske stadsret fra begyndelsen af 13. århundrede angives taksten 6 p. pr. okse og hest, 4 p. pr. ko og hoppe.⁴⁴ I Flensborg danske stadsret fra ca. 1300 nævnes også takster for levende dyr: heste, hoppe, fole, okse, svin, får, lam, buk og ged; i Åbenrå latinske stadsret fra 1335 for hest, okse, ko, får, og svin, og i Haderslev stadsret fra 1292 opregnes hest, nød, får og svin.⁴⁵ Uden for hertugdømmet findes toldtakst i stadsretter kun i Holbæk stadsret 1268, der meddeler, at fremmede skal betale 1 sk. for en hest eller et fæ, men kun 2 p. for et svin.⁴⁶ Disse toldtakster bevidner jo blot, hvad ingen vil tvivle om, at der fandt omsætning af kreaturer sted. Men intet i disse paragraffer giver anledning til at mene, at handel med okser skulle have betydet mere end f.eks. handel med køer eller svin.

De få tilfælde, hvor handel med okser direkte omtales, giver heller ikke grund til at forestille sig en særlig fremtrædende handelsvare. Flensborgs ældste stadsretter (omkr. 1300) påbyder vidne ved enhver handel og opremser en række varer begyndende med heste, hopper, klæde osv for at slutte med okser eller andet fæ.⁴⁷ Denne bestemmelse om vidne ved køb af en lang række varer bl.a. heste,

køer og okser genfindes i en række birkeretter fra de skånske landsdele, hvor den kan tidsfæstes til første halvdel af 14. århundrede.⁴⁸

I Åbenrå latinske stadsret 1335 § 12 fik tilsejlende gæster ret til at købe skibsforsyninger i byens marked: 1 okse, 1 svin, 1 får, 1 skpd smør osv, medens køb herudover skal foretages hos borgere. Hestehandel, der omtales særskilt, er derimod organiseret markedshandel. En lignende bestemmelse træffes i Haderslev stadsret 1292 § 29: til skibsforsyninger må indkøbes 1 nød, 2 svin og 2 får på torvet, derudover købes hos borgere.⁴⁹

Disse sporadiske oplysninger fra stadsretter og byprivilegier giver absolut ingen anledning til at forestille sig en blomstrende oksehandel gennem 800 år, således som Achelis antager, eller til en tilbageslutning fra Ribes og Koldings øksnetold i 16.-17. århundrede til Kong Valdemars Jordebog i 1231, som Gregersen antydede muligheden af i 1949, og som Hørby måske havde forestillet sig i 1989. Intet i privilegiernes paragraffer fremhæver handelen med okser frem for handel med andre levende kreaturer. Tværtimod lader forskellige passager og udtryksmåder forstå, at hestehandelen var hovedsagen i denne varegruppe. Aksel E. Christensens formulering, at handel med levende kvæg var gammel i Danmark, dækker vel bedst det indtryk, de gamle stadsretter og byprivilegier efterlader. En egentlig studehandel i senere århundreders forstand med en specialvare kan der slet ikke siges at være tale om. Handelen med levende kvæg synes snarere drevet som en slags tilbehør til den betydningsfulde hestehandel.⁵⁰

Er denne vurdering korrekt, vil Albert Olsens, Hugo Matthiessens, Heinz Wieses, Kai Hørby og Wilhelmina Gijsbers kontinuerlige tilbageslutninger til oplysninger om dansk okseeksport i middelalderen specielt rettet mod Nederlandene imidlertid også drages i fare. Wieses forsøg på at tilbageprojicere en kvægstapel i Ribe til 1388 lader sig vanskeligt forene med købstadlovgivningens udsagn. Den udaterede Ribe stadsret, der må antages at tilhøre tidsrummet 1269-1443 har intet at meddele om oksehandel eller kvægstapel. I § 112 omtales blandt de varer, der førtes til salg på Riber marked – det senere så betydningsfulde oksemarked – på Vor Frue fødselsdag den 8. september: ved, kul, korn eller andet gods, derimod ikke udtrykkelig nævnt okser.⁵¹ Kinch har tidligst iagttaget Riber marked i 1429, og denne redaktion af den ældre stadsret skal vel snarest henføres til 1. halvdel af 15. århundrede.⁵²

I 6/4 1271 udstedte Erik Klipping en udførselstilladelse for varer fra Ribe til Flandern eller det øvrige udland. Her opregnes kød, korn, heste og andre varer. Okser nævnes ikke.⁵³ I et brev af 15/7 1283 tager samme konge de fremmede købmænd, der besøger Ribe, under sin beskyttelse. I brevet fastsættes udførselstold for en række varer, der forventes udført fra Ribe, nemlig sild, heste, kød, talg, smør, fedt, korn, men derimod ingen omtale af okser.⁵⁴ Under krigen mod Valdemar Atterdag i 1368 gav greverne Henrik og Claus af Holsten udførselstilladelse til Ribe, trods gældende udførselsforbud, for følgende varer: korn, kød, smør og andre varer, de måtte udføre. Okser nævnes derimod ikke.⁵⁵

Oplysningerne om dansk okseeksport fra 13. og 14. århundrede kan således ikke siges at give noget særlig overbevisende grundlag for at føre Ribes kvægstapel og hele placering i studehandelen, som kendes fra 16.-17. århundrede tilbage til denne tidlige periode. En sådan tanke ville tværtimod være uforenelig med kildernes konsekvente udeladelse af okser blandt de opførte varer i forannævnte privilegier. Der synes ingen anden forklaring mulig: levende okser kan simpelt hen ikke have spillet den dominerende rolle for Ribe i middelalderen, som tilfældet var i senere århundreder.⁵⁶ Det var ikke levende okser, men slagtningsprodukter, der gik ud over Ribe i senmiddelalderen.

3. HANDEL MED KVÆGAVLSPRODUKTER

Blandt de forannævnte klager og erstatningskrav fra lybske borgere i 1342 i anledning af frarøvet gods i Danmark af de holstenske grever og deres mænd forekom ganske vist tre poster fra Fyn med okser. Men ellers drejer langt de fleste poster sig – foruden sild – om smør, huder, vadmél, lammeskind og heste⁵⁷ I de samtidige klager fra Rostock forekommer ingen okseposter. Sild, heste og smør er de hyppigste opkøbsvarer i Danmark, men kød, huder og skind træffes dog også.⁵⁸ Rostockklagerne omfatter i et vist omfang fragter til og fra Skånemarkedet, og det samme gælder et udateret klagebrev fra Stralsund, der må skrive sig fra omtrent samme tid. Også her er sild og smør hovedsagen blandt de fra Danmark hentede opkøbsvarer; huder og skind forekommer dog også.⁵⁹

Malmø fik i 1353 privilegier af Magnus Eriksson og i 1360 på ny af Valdemar Atterdag. Disse privilegier har intet at meddele om handel med okser og levende kvæg. Derimod reguleres i begge privilegiebreve de tyske gæsters opkøb af kvægavlsprodukterne smør, huder, skind, kød og flæsk.⁶⁰ I 1361 træffes de samme bestemmelser i privilegier til Lund, og kort tid senere til Halmstad.⁶¹ I 1387 overførtes de til Ronneby.⁶² De tyske gæsters opkøb af disse varer må have været følt som en trussel mod de skånske byers forsyninger. I maj 1415 gentages de begrænsende bestemmelser for gæsters opkøb af huder, skind, smør og fedevarer i Malmøs privilegier og optoges en måned senere i Erik af Pommerns fælles privilegier til de skånske købstæder.⁶³

I toldtarifferne fra Skånemarkedet 1364 og 1368/70 forekommer da også takster for smør og fedevarer, kokød, ko- og oksehuder, samt skindmese og heste ved siden af taksterne for sild, salt og klæde.⁶⁴ Det kan derfor næppe have sin rigtighed, når Johan Schreiner mener, at smør ikke synes at have spillet nogen rolle som eksportartikel fra de skånske landskaber.⁶⁵ Smør var en fast artikel på markedet, der altid kunne fås. I 1368 fik Johan Wittenborgs tjener et beløb med til indkøb af smør i Skåne.⁶⁶

Curt Weibull har påvist, at den lybske pundtoldbog 1368-69 ikke giver noget normalt billede af smørhandelen på Skånemarkedet p.gr.a. hanseaternes krig mod

Valdemar Atterdag. Den normale danske smørekспорт figurerer ikke, og eksportcifrene fra Sverige er usædvanligt høje, hvilket en sammenligning med pundtoldbøgerne 1398-1400 klart viser.⁶⁷ De særligt høje smørekseptal fra sydsvenske havne, frem for alt Kalmar, kunne vække mistanke om, at dansk smør fra de skånske landskaber, der ikke kunne udskibes over de danske havne p.gr.a. krigen, har fundet vej over den svenske grænse, for i stedet at gå ud over de sydlige svenske havne.⁶⁸

Selve Skånemarkedet besatte hanseaterne, og ifølge beretning herfra til borgmestrene i Lybæk skal der have været godt køb på kød, smør og fisk.⁶⁹ Det fremgår imidlertid ved at sammenholde taksterne fra 1370 og 1368, at de sejrige hansebyer allerede efter Stralsundfreden må have accepteret toldtakster på Skånemarkedet, der for smør og kohuder var dobbelt så høje og for oksekød endda 2½ gang så høj som Albrechts toldtarif i privilegierne fra juli 1368, hvilket vel må tolkes som et vidnesbyrd om, at opkøbet af disse varer på markedet må have været såre nødvendige for byernes forsyninger.⁷⁰

For begge de to eksportcentre i riget, Ribe og Skånemarkedet, lader privilegierne understøttet af andre oplysninger således formode, at de forarbejdede kvægavlsprodukter huder, skind, flæsk, kød, smør, talg m.v. har betydet mere i omsætningen med udlandet end handelen med levende kvæg i 14. århundrede, for Ribe gjaldt det åbenbart allerede i slutningen af 13. århundrede.

Fra andre egne af riget anes et tilsvarende billede. I Flensborg og Haderslev stadsretter omkr. 1300 figurerer toldtakster for disse varer. I Haderslev er tariffen for smør, kød, talg, ister, honning og tran beregnet efter så stor en enhed som læsten, hvilket indicerer, at smør og fedevare næppe kan have været helt uvæsentlige udskibningsartikler i 1292.⁷¹ Taksterne for deger eller kip huder, skindmese m.v. i Flensborg stadsret omkr. 1300 findes ikke i den lidt ældre latinske udgave af stadsretten.⁷² Et lignende forhold kan iagttages med paragrafferne i Slesvig nedertyske stadsret fra ca. 1400, der giver forskrifter for knochenhauernes opkøb og slagtning af kvæg og forhandling af blodige huder. Disse forskrifter kendes ikke – og har altså ikke været aktuelle – i Slesvigs gamle latinske stadsret fra begyndelsen af 13. århundrede, der heller ikke har bødestraf for skomagere og pelsere, der forfærdiger falsk pelsværksarbejde, hvilket er indføjet i byens nedertyske stadsret fra tiden omkr. 1400.⁷³ I Åbenrå stadsret fra 1335 indeholder §48 forbud mod gæsters detailhandel med smør, oksehuder, kohuder, kalvehuder eller skindvarer i det hele taget uden om byens borgere.⁷⁴

Disse nye paragraffer i de sønderjyske stadsretter bringer vidnesbyrd om den stigende betydning, mejeri- og slagtningsprodukter fra kvægbruget var ved at få i omsætningen i slutningen af 1200- og begyndelsen af 1300-årene. Saltkonserveringsteknikken, der i begyndelsen af 1200-tallet banede vejen for Skånesilden til verdensmarkedet, var åbenbart nu nået til kvægprodukterne. Saltet smør, fedevare, kød og huder fyldte skibenes lasterum og var langt at foretrække frem for en sejlads med levende kreaturer.⁷⁵ Denne udvikling trak naturligvis nye erhverv ef-

ter sig så som knochenhauere, skomagere, pelsere, der i alt fald ikke synes at have spillet så væsentlig en rolle tidligere. Det er tankevækkende, at Lybæk oplevede en knochenhaueropstand i 1380'erne, et klart varsel om de nye tider.⁷⁶

Eksporten af disse forarbejdede kvægavlsprodukter er i stort omfang gået til Østersøens nordtyske byer. En toldtarif fra Wismar 1328 forudsætter, at danske kommer sejlene til byen og åbenbart foruden sild har medbragt okse- og buk-kehuder.⁷⁷ Denne eksport af mejeri- og slagtningsprodukter er snarest blevet intensiveret i løbet af 1300- og 1400-tallet. I 1411 har fogeden i Halmstad i Margretes navn standset udførslen af en smørfragt på ikke mindre end 23½ læster.⁷⁸

Smør må have været en vigtig eksportvare især fra de skånske landskaber. Åge Akselsen Thott, der var lensmand på Varberg, førte en langvarig retssag i 1460'erne med hansestæderne om 15 læster smør og noget kokød, han havde fået kapret af en Rigaskipper. Alene smørfragten var vurderet til over 1000 mk lyb.⁷⁹ Hans korrespondance med to Stralsundkøbmænd røber også eksport af store smørfragter.⁸⁰ Også brødrene Oluf og Iver Akselsen Thott handlede med smør.⁸¹ Fra Lüneburg har vi i 1495 direkte udsagn om, at smør både saltes og forhandles på Skånemarkedet.⁸²

De blandede fragter var meget almindelige. I et klageskrift fremført af Erik af Pommern 1409 over holstenske overgreb i striden om Sønderjylland opregnes erstatningskrav for flere specificerede skibslaster. Et Horsensskib førte 23 tdr smør, 19 okser, 8 tdr oksekød, 2 skpd talg og 15 okse- og kohuder. Et Nyborgskib indeholdt foruden heste tillige smør, fedt, talg og kød. Et Ålborgskib var ligeledes bl.a. lastet med kød, huder, talg, smør og honning.⁸³

I 1431 har en Danzigskipper i Malmø indtaget en fragt af sild, ål, smør, kød og 1 pakke klæde, der måske er tilført Skånemarkedet vest fra.⁸⁴ Samme år indtog en anden Danzigskipper smør i Vordingborg, men måtte, da han senere anløb København, afsætte smørret dér, p.gr.a. forbud mod at føre fedevare bort fra denne by.⁸⁵ Et par år tidligere havde en Danzigskipper indtaget smør på Bornholm som returfragt for Kolbergsalt.⁸⁶

Først og fremmest er kvægavlsprodukterne dog sikkert gået til Lybæk. Curt Weibull har påvist en ganske omfattende og hyppig skibsfart mellem Lybæk og så at sige alle danske havne allerede i årene omkr. 1400, foruden den meget store sejlads i efterårsmånederne til og fra Skånemarkedet.⁸⁷ Man skal regne med omtrent daglig skibsforbindelse i sejsæsonen mellem Lybæk og dansk havn, selv om man ser bort fra sejladsen på Skånemarkedet. Det drejede sig i overvejende grad om småskuder, der kunne indtage nogle få læster gods. Lybæks Niederstadt-buch bringer flere vidnesbyrd om handelsforbindelser i 1430'erne mellem lybæk-kere og danskere fra byer som Næstved, Roskilde, København, Korsør, Assens, Bogen, Naksø og Ålborg.⁸⁸ En skibsfragt tilhørende nogle Horsensborgere var blevet taget af udliggere og var i 1439 havnet i Lybæk. Da den sikkert er ganske repræsentativ for denne type skibsfragt af danske varer til Lybæk, skal den specificeres her: 4 deger læder og 1 hud fra én dansker, 2 deger huder og 1 hud,

1 schimmes, 2 tdr smør, 1 tde kød, 1 stk lærred tilhørende en anden, 5 deger læder og en hud tilhørende en tredje, og endelig 5 oksehuder tilhørende en fjerde.⁸⁹

Da udliggere fra Danzig i årene fra 1458-60 opbragte en del danske skibe, træffes lignende skibsfragter blandt erstatningskravene. Til eksempel indeholdt et skib fra Næstved, der blev taget ved Møen: 8 schimmese, 7 travetønder med talg, 4 læster havre, 4 tdr smør, 4½ deger saltede oksehuder 48 løse fåreskind, 12 stkr talg, 1 tde og 1 fad med sildegarn, 30 sider spæk og endnu 1 schimmes.⁹⁰

Af de spredte oplysninger lader sig trods alt sammenstykke et ganske entydigt billede af landbrugseksporten i 14. og første halvdel af 15. århundrede. Omend enkeltstående eksempler ganske rigtigt bringer vidnesbyrd om middelalderlig eksport af enkelte stykker levende kvæg fra tidligere århundreder, så kan denne kvægekseport i alt fald i 14. og begyndelsen af 15. århundrede kun have spillet en ringe rolle i sammenligning med den langt væsentligere eksport af smør, huder, skind, kød, fedt, talg og ister mv.

Og denne udskibning af smør og slagtningsprodukter holdt sig – navnlig fra de østdanske egne – ind i den veldokumenterede oksedrivningsperiode fra 1470erne og 80erne. Bevarede lybske pundtoldregnskaber belyser Lybæks søværts import fra danske havne i 1490erne. Sild var – ikke overraskende – langt den største post. Korn registreres desværre ikke i pundtoldregnskaberne, og heste og levende kvæg var ikke udskibningsvarer; men smør og slagtningsprodukter indtog en klar anden plads blandt de danske udskibede varer til Lybæk i 1490erne.⁹¹ I 1492 udskibedes således over 60.000 huder fra danske havne alene til Lybæk. Drivningen af levende okser kan på samme tid optælles i Gottorpregnskabet fra 1491 til ca. 18.000, eller kun 30 % af det antal dyr, der havde leveret huder til udskibningen blot til Lybæk.⁹²

For den danske samfundshusholdning må eksporten af disse forarbejdede landbrugsartikler karakteriseres som et avanceret trin i forhold til tidligere tiders eksport af de levende dyr. Denne overgang til at slagte kreaturerne og forarbejde huder og skind og tilvirke smør, kød, flæsk, talg og fedt, så det i konserveret form lod sig laste i et skib, må formentlig betragtes som dansk landbrugs tidligste eksportfremstød i kvægavlsfabrikationen, en ændring i erhvervsstrukturen, der vist hidtil har været for lidt påagtet.⁹³

Antagelig har handelen med disse produkter været mere indbringende end handelen med de levende kreaturer. Da Danmarks eksport i 13.-14. århundrede overvejende er gået ud over søvejen, har det i alt fald været mere bekvemt. Kvægtransporter i middelalderens små fartøjer har næppe været fornøjelsesture hverken for dyr eller mennesker. Huder, skind, smør, kød, flæsk, talg og fedt var derimod velegnede varer for skibslast. Talende er det, at taksten for "en levende okse, som man vil føre over havet", endnu opregnes i Albrechts gamle tarif fra Skåne-markedet i 1368. Men da de tyske købmænd i Malmø 100 år senere opregner deres gamle takster, er den faldet ud. Den er simpelthen gået af brug og derfor glemt.⁹⁴

4. OKSEDRIVNINGENS BEGYNDELSE

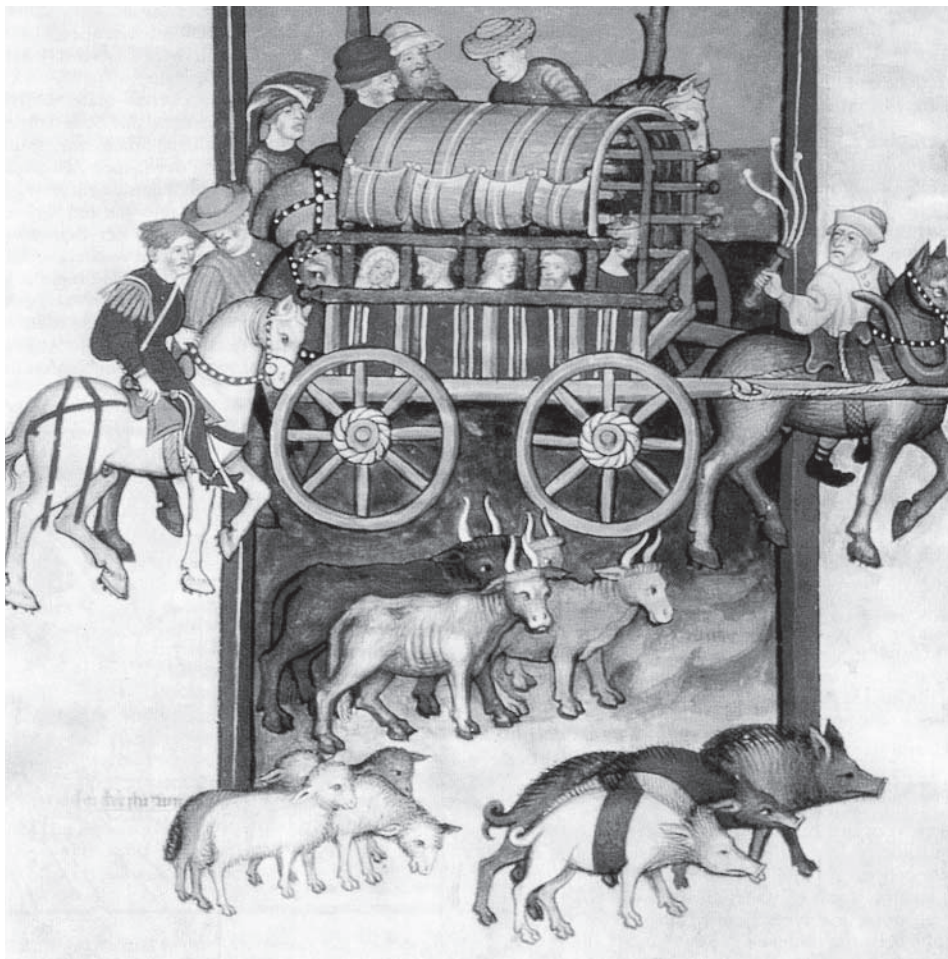
Hvis en sådan epoke med overvejende eksport af kvægavlsprodukter som huder, skind, smør, kød, flæsk, talg og fedt skyder sig ind imellem den tidligere middelaldereksport af levende kvæg og den begyndende studeeksport fra slutningen af 15. århundrede, vil det naturligvis være illusorisk at søge nogen kontinuitet i studehandelen fra den periode, vi kender, tilbage til middelalderens tidligere århundreder. Varekvalitet, handelsstruktur i form af opkøb, transport, handelscentre og endelig afsætningsform og aftagerområder – kort sagt hele handelsbilledet, som Wiese ridser op af oksehandelen i perioden 15.-18. århundrede, kan altså ikke forventes at have gyldighed for eksporten af levende kvæg fra Danmark i middelalderens tidligere epoke.

Hvornår finder vi da de tidligste spor af den oksehandel, der forordnes om i 1475? I et stort klageskrift fra hertugerne Henrik, Adolf og Gerhard dateret 5/1 1423 opregnes en lang række overgreb forøvet i kongeriget mod hertugernes undersåtter.⁹⁵ Hovedparten af de røvede varer er heste, korn og smør. Slagtningsprodukter som kød, huder, talg, spæk forekommer sjældnere, derimod nævnes i adskillige tilfælde levende kreaturer, især okser, men også, omend sjældnere køer og svin.⁹⁶

Af de knappe oplysninger i klageskrifterne kan det ofte være vanskeligt at afgøre, om det nu også med sikkerhed er handelsvarer, der omtales eller blot røveri af en gårds kvægbestand. Men når Sønderborgs borgere har mistet skibe, korn og kvæg anslået til 300 mk, drejer det sig sikkert om levnedsmiddelforsyninger til byen ad land- og søvejen.⁹⁷ Itzehoes borgere er blevet frarøvet okser, heste og klæde på markederne i Vestervig og Holstebro.⁹⁸ Kielborgere har erstatningskrav for 60 okser á 5 mk, borgere fra Itzehoe kan foruden tabene på Vestervig og Holstebro markeder opregne 66 mistede okser til samme stk-pris.⁹⁹ Enkelttabene drejer sig sjældent om store flokke. Den holstenske adelige, Sivert Dozenrode, klagede over tabet af 9 okser á 5 mk, og Ditlev Ahlefeldts tjenere havde mistet 4 okser og 1 hest.¹⁰⁰

De anførte erstatningskrav henviser utvivlsomt til begivenheder, der kunne ligge adskillige år tilbage. Stridighederne mellem kong Erik og hertugerne gik i det mindste tilbage til krigshandlingerne i 1409-11, og nogle af erstatningskravene har i alt fald været af lige så gammel dato. En passage som: "Item dominus Magnus Monke recepit Hermannō Janitori suo cui 4 boues ad valorem 20 marcarum in nundinis in Rippam infra treugas pacis", kan vanskeligt forklares på anden måde.¹⁰¹ Den omtalte Hr. Magnus Monke kan dårligt være andre end ridder og rigsråd Mogens Munk, der faldt i slaget ved Eggebæk i 1410.¹⁰² Det omtalte "nundinis in Rippam" må være Vor Frue marked i Ribe omkr. 8. september, der altså hermed føres en snes år længere tilbage end Kinchs ældste iagttagelse af markedet i 1429 (se s. 28).¹⁰³

Når erstatningskravene kun har relativt få oplysninger om slagtningsprodukter, men adskilligt mere at meddele om levende kreaturer, kunne årsagen søges i, at overgrebene fortrinsvis har rettet sig mod landtransporten. Vi står åbenbart her

Figur 1. Det er ikke let at finde troværdige billedgengivelser af okser fra de første år af 1400-tallet. Et af de bedre er denne miniatur, der illustrerer Jacobs rejse til Ægypten, hentet fra Toggenburg-biblen fra Schweiz. Bemærk oksernes størrelse i forhold til får og svin, og meget mindre end hestene.

over for nogle af de ældste konkrete vidnesbyrd om transport af heste og okser ad landruterne sydpå gennem Jylland. Denne opkøbshandel i Jylland ved handelsfolk fra Slesvig-Holsten, navnlig af okser og specielt på markeder i Vestervig, Holstebro og måske Ribe, kunne nok minde en hel del om senere tiders oksedrivning. Selv om Mogens Munk i tiden op til 1410 har taget 4 okser fra en slesvig-holstensk købmand på Ribes Vor Frue marked, er det dog ikke nogen garanti for, at en årlig tilbagevendende fast etableret okseomsætning skulle have udfoldet sig på markedet på dette tidlige tidspunkt. Tungere vejer vist tavsheden om okser i det varesortiment, Ribe stadsret i en afskrift fra omtrent samme tid kan opregne om markedsomsætningen (se s.28).

Derfor kan Ribeborgere imidlertid godt have handlet med okser, hvilket vil fremgå af Erik af Pommerns allerede nævnte klageskrift mod holstenerne fra 1409 (se s.31). Her berettes, at Ribeborgere har mistet varer “in deme hertochrike to Sleswick unde in deme lande to Holsten”, altså på handelsrejser i hertugdømmerne. Således har Helmige van dem Hagen og hans staldbroder (handelskompagnon) mistet 51 okser, og Jeppe Ulvesson og Esge Clausson på lignende vis 34 okser. Unægteligt et klart vidnesbyrd om, at Ribeborgere må have drevet okser til afsætning i hertugdømmerne allerede i årene lige efter 1400.¹⁰⁴

Flere navngivne Assensborgere har på tilsvarende måde mistet okser og heste “upper vrien herstrate”, som der står i et enkelt tilfælde, altså under drivning. En enkelt af flokkene omfattede 13 okser, hvilket – ligesom de nævnte Ribeflokke – kan give en forestilling om drifternes størrelse på denne tid.¹⁰⁵ Samtidig hører man, at biskop Bo i Århus har fået løfte om tilbagelevering af 19 okser, der er blevet røvet i Plön. Det er unægtelig nærliggende at antage, at Århusokser, der befinder sig i Plön, må være på vej ad den normale rute fra Slesvig over Kiel og Plön til Lybæk.¹⁰⁶

Det er måske netop i dette sporadiske opkøb af levnedsmidler, som købmænd fra Slesvig-Holsten åbenbart i disse årtier umiddelbart efter 1400 begyndte at hente i Nørrejylland og transportere hjem ad landruterne, at man skal finde oprindelsen til landtransporten af okser sydpå. Måske har efterspørgslen allerede fremkaldt en vis drivning af okser – i alt fald af Ribe- og Assensborgere – til fyrstendømmerne.

I forbindelse med Erik af Pommerns tiltrædelse som selvstændig regent i 1413 udvirkede Flensborg en privilegiestadfæstelse fra byens nye panteherre, hvori borgerne bl.a. fik tilladelse til “af vor sønderlige nåde at købe på vore almindelige årsmarkeder i Nørrejylland ædende varer (dvs levnedsmidler) til deres eget hus’ kost” og føre det hjem til Flensborg uden toldafgift.¹⁰⁷ Heri tør man vel også se et vidnesbyrd om, at dette levnedsmiddelopkøb på de nørrejske årsmarkeder netop i de foregående år var begyndt at få tiltagende betydning for Flensborg og – som klagebrevene afslører – tilsyneladende for flere af fyrstendømmernes byer.

Der er således grund til at antage, at klageskrifternes spredte, men dog ikke ganske fåtallige vidnesbyrd om okseflokkene købte i Nørrejylland af slesvig-holstenske købmænd og danske købmænds okseflokkene på vej ind i fyrstendømmerne, tillader os et glimt af oksedrivningens første spæde begyndelse ad de jyske okseveje sønderud. Det er naturligvis transportformen til lands, der nu atter bringer de levende dyr i fokus, mens slagtningsprodukterne stadig fylder skibenes lasterum.

Selv om opkøb af levende okser altså nu vitterligt kan dokumenteres og også synes at have spillet en større rolle for de slesvig-holstenske levnedsmiddelforsyninger end andet kvæg, så er det dog et spørgsmål, om kildematerialet tillader at slutte sig til en permanent og fast indarbejdet øksnehandel, der til bestemte årtider opsøgte faste oksemarkeder og fulgte faste drivningsruter – som vi kender det senere – allerede i de første par årtier af 15. århundrede.

I den forbindelse falder en passus i hertugernes klageskrift af januar 1423 specielt i øjnene. Hertugerne klagede over, at Erik fra borgen Niehuus nord for Flensborg, der tillige med byen i 1409 var blevet ham pantsat, var begyndt at opkræve told af forbigående okser. Denne situation minder unægtelig meget om den senere, vi kender fra Gottorp og Rendsborg toldsteder. Da hertugerne åbenbart mente, at toldbeløbet ved den pantsatte borg retteligt tilkom dem, opførte de et erstatningskrav for tabte toldindtægter, anslået til 1000 mk lødigt sølv.¹⁰⁸

Med den anførte toldtarif på 8 sk omregner H. V. Gregersen erstatningskravet svarende til fortoldning af 10.000 okser, idet han sætter 1 mk lødigt sølv til ca. 5 mk penge. Selv om der sikkert er "smurt lovligt meget på" i klageskriftet, som Gregersen udtrykker det, så må studehandelen dog allerede omkring 1409 have haft et ganske anseeligt omfang, konkluderer han.¹⁰⁹

En sådan beregning bliver imidlertid af flere grunde vanskelig at foretage.¹¹⁰ I fyrstendømmerne anvendte man lybsk mønt, hvorefter 1 mk lødig sølv skal omregnes til 2 mk 13 sk lyb, så efter denne omregning bliver der højst tale om 5-6000 okser.¹¹¹ Men hvis man blander Eriks mønt ind i beregningerne, er det ikke så let at spå om, hvad taksten reelt har været værd. Eriks møntøkonomi var i en elendig forfatning før 1423.¹¹² Han havde derfor al mulig grund til at indkræve sin told i værdifast mønt, og hvis han virkelig har indkrævet toldbeløbet i klippingmønt, har hertugerne så overhovedet taget hensyn til det i deres beregning af erstatningskravet?¹¹³ Endelig gælder det opgjorte krav naturligvis hele toldopkrævningsperioden, antagelig 1409-23, så de årlige oksekontingenter har måske alligevel ikke overskredet 4-500 okser, eller måske 3-4% af årskontingentet i det ældste Gottorpregnskab.¹¹⁴

Det er navnlig her, at Gregersens kvantificeringsforsøg får fatale følger. Den samlede mængde beregnet på basis af grevernes erstatningskrav er jo aldeles ikke målestok for en årlig drivning på denne tid. Desværre har Erling Ladewig Petersen i sin internationale oversigt tolket Gregersens oprindelige omregning fra 1973 til 2000 okser som et årligt maximumstal for drivningen 1423, hvilket må siges at give en helt vildledende formodning om omfanget af den årlige drivning på denne tid.¹¹⁵ Men værre endnu bliver det, da Erling Ladewig Petersens misforståede tolkning af Gregersens tvivlsomme talberegning til: en anslået årlig udførsel på 2000 okser i 1423 refereres videre i den internationale forskning i 1986 af Ian Blanchard som målestok for tidlig dansk oksehandels bidrag til den internationale omsætning i 1423.¹¹⁶

Selv om jeg finder Gregersens talberegning noget problematisk og meget beklager den uheldige udlægning, den har fået, er jeg dog enig i her at se den beskudte begyndelse til den senere så betydningsfulde oksedrivning. Eriks toldopkrævning må jo i sig selv tages som vidnesbyrd om, at en vis kontinuerlighed åbenbart må have gjort oksedrivningen til et iøjnefaldende toldobjekt. Det kan dog meget vel have taget flere årtier, inden det sporadiske, men tilsyneladende stigende levnedsmiddelbehov fra de slesvig-holstenske byer fik deres opkøb i

Nørrejylland kanaliseret ad mere bestemte ruter og struktureret i mere permanente former.

I 1455 hedder det imidlertid i et privilegium fra hertug Adolf til Haderslevs borgere, at de efter sædvane skulle forblive toldfri for de varer, de købte og solgte i Haderslev. Dog hvis de købte okser "på driften" eller i Nørrejylland, skulle de give told deraf som andre folk.¹¹⁷ Okse drivningen fra Nørrejylland ad den østlige oksevej forbi Haderslev træder her klart frem som en kendsgerning i 1455. Det var ikke længere noget, der lejlighedsvist kunne indtræffe, men tydeligt nok en fast indarbejdet handelsform, der her forudsættes som givet. Opkøbet af okser i Nørrejylland af folk fra hertugdømmet fremtræder her klart som en mulighed, der naturligt må regnes med.

Dette indgreb i deres toldfrihed i egen by har næppe vundet sympati blandt Haderslevs borgere, for allerede fem år senere sikrede de sig 9. juni 1460 toldfrihed hos den nye hertug Christian (I) for alle deres egne varer, hvor de end køber dem til vands eller lands, okser, heste og alle andre varer, som de handler med og driver, således som de fra gammel tid har haft, indtil nu for få år siden denne ret-tighed blev dem frataget af højbårne fyrst Alff (Adolf).¹¹⁸

Toldfrihed for handel i deres egen by har Haderslevborgerne ganske sikkert haft fra gammel tid. Men den gennemgående drivning af okser er næppe – i alt fald ikke i større omfang – af så gammel dato, siden hertug Adolf finder anledning til at gribe regulerende ind, fordi borgerne har påberåbt sig deres toldfrihed i den hensigt at udnytte den ny handelsmulighed, drivningen gennem byen giver dem. Hertugen præciserer et regulerende princip, han ønsker knæsat, vedrørende den enkelte bys toldfrihed i forhold til den gennemgående okserute. Der er sikkert grund til at antage, at problemstillingen er ret ny, hvilket indirekte betyder, at okse drivningen som fast handelsform næppe heller kan være så gammel.¹¹⁹

Den 20. juli 1475, ca. 2½ måned forud for udstedelsen af forannævnte handelsforordning, der påbyder danske handlende ikke at føre deres okser længere sønderud end til Ribe, Kolding og Assens, tillader Christian I Lüneburg sikkert besøg og handelssamkvem i Ribe mod betaling af sædvanlig told og forbyder sine embedsmænd og undersætter at lægge lüneburgerne hindringer i vejen.¹²⁰ Der er vist grund til at sætte disse to bestemmelser i forbindelse med hinanden. Lüneburgernes regelmæssige besøg på Ribes Vor Frue marked i årene 1481-83 kan læses ud af nogle poster i byens "Stadtrechnungen", der viser omkostninger ved at skaffe Geleitsbrev for byens borgere, som ønskede at besøge Ribe marked "nativitatis Marie" (8. september).¹²¹

I 1489 har Lüneburg ligeledes ansøgt Hans om Geleit for byens borgere, der plejede at besøge Ribe marked årligt for at købe okser til deres bys behov. Man får det svar, at man ikke har nødig at søge Geleit til markedsbesøget hos kongen, da der er frit marked, og enhver mod sædvanlig told kan købe og sælge uhindret der.¹²² Endnu i 1492-93 findes enkelte notitser i "Stadtrechnungen" om Geleit-ansøgninger for lüneburgernes besøg på Riber marked.¹²³ Borgerne fra Lüneburg

har altså været faste årlige besøgende på Vor Frue marked i Ribe 8. september i en længere årrække i 1470'erne, 1480'erne og 1490'erne. I 1489 oplyses det, at de kom for at gøre opkøb af okser til byens behov. I 1485 må det også have været tilfældet, siden 12 lüneburgere i dagene 11.-14. september fortæller 908 okser i Gottorp, hvilke dyr selvfølgelig må være ført fra Ribe marked få dage forud.¹²⁴ Det er derfor rimeligt, at antage, at den tilladelse og beskyttelse, som byen erhverver i 1475 for borgernes forestående besøg og handel i Ribe, har haft samme formål, nemlig at sikre det årlige opkøb af okser på Ribe efterårsmarked.

Når handelsforordningen af 30/9 1475 nævner Ribe, Kolding og Assens som endestationer for de danske handlendes drivning af okser, som dér skulle afsættes til fremmede opkøbere, så svarer dette altså for Ribes vedkommende for så vidt til de aktuelle forhold, som byens efterårsmarked på dette tidspunkt var et veletableret oksemarked, hvor omsætning af okser mellem danske og tyske købmænd vitterligt fandt sted. Dette kan der påvises endnu et vidnesbyrd om. I et brev af 29/8 1465 fra borgmestre og rådmænd i Randers stilet til borgmestre og rådmænd i Lybæk omtales en oksehandel, der har fundet sted i Ribe, hvor to lybske borgere har købt 60 okser af en Randersborger.¹²⁵ På dette grundlag tør man vist roligt gå ud fra, at Riber marked på Vor Frue fødselsdag 8/9 har været omsætningsplads for okser tilbage til i det mindste de første år af 1460'erne. Markedspladsen har formentlig ligget lige nord for Ribe å uden for Nørreport, hvor der lå stalde og i markedstiden opførtes handelsboder.¹²⁶

Der kan ikke herske tvivl om, at omsætningen af okser i alt fald i løbet af 1460'erne – muligvis tidligere – er blevet ganske dominerende på Ribe efterårsmarked. Det må have fået en helt afgørende indflydelse på toldindtægterne på markedet, hvilket vi får et indirekte vidnesbyrd den 9. november 1469, da Christian I måtte udstede et pantebrev til lybækkeren Hans Bruns på 1600 mk lyb mod en årlig afbetaling på 200 mk lyb fra tolden i Ribe.¹²⁷ Ribe efterårsmarked var blevet så bekendt og så betydningsfuldt, at kongen kunne rejse et lån mod sikkerhed i toldindkomsten fra markedet. Det må være et uomstødeligt udsagn om, at oksetoldindkomsterne var begyndt at strømme ind på markedet. Pantebrevet vidner jo om, at markedet skulle indbringe mindst 200 mk lyb hvert år, hvilket må have svaret til 260-270 mk da, eller omsat til told af mindst 2000 okser årligt på markedet i 1469.

Drivningen langs den østjyske oksevej forbi Haderslev var – som anført – fast etableret i 1455. Hvornår kom Kolding ind i billedet? Kolding Franciscusmarked, der i dronning Christines hofholdningsregnskaber i begyndelsen af 1500-tallet spillede så stor en rolle for oksehandelen, kan kun føres tilbage til 1491, da Hans lader flytte et tidligere Mikkelsmarked fra 29/9 til Francisci dag den 4/10.¹²⁸ Tolddateringerne for okser i 1485 viser da også, at drivningen dette år begyndte lidt tidligere end i de følgende regnskaber, så man kan fastslå, at Mikkelsmarkedet også må have tjent okseomsætningen.¹²⁹

Hvornår Mikkelsmarkedet i Kolding er indstiftet, vides ikke bestemt; men i 1447 fik byen åbenbart privilegier på sit første årsmarked på St. Olufsdag

(29/7).¹³⁰ Når gæster i 1452 forbydes fri handel med hinanden undtagen i almindeligt marked på St. Olufsdag, tør man vel udlede, at byen stadig kun havde dette ene årsmarked.¹³¹ To år senere tillader Christian I imidlertid i brev af 18/12 1454 indbyggerne i Kolding at afholde et årsmarked, der skulle begynde om midt dagen på St. Dionysius dag (9/10) og holdes til den tredje dag herefter ind til middag “meth alle frihet oc rettighet oc i alle madhe, som swodan markt plæghees at holde i Ribe oc andre køpstade i Wort righe Danmarck”.¹³²

Der kendes vist ikke andre markeder i Danmark på St. Dionysius dag, i alt fald fandtes der intet marked i Ribe på denne dag. Når et marked i Ribe er forbilledet for dette nye Koldingmarked, hvilket jo klart fremgår af formuleringen, kan det altså ikke være helgendagen, men formentlig markedets særlige art, der skal efterlignes med alle friheder og rettigheder i enhver måde, som et marked af denne art plejer at holdes. Det er nærliggende – ikke mindst i betragtning af årstiden – at antage, at dette særlige marked skulle være et oksemarked, der altså må have haft Riber marked på Vor Frue fødselsdag til forbillede. Er denne formodning rigtig, synes Koldings borgere at have været lige så hurtige til at søge at drage nytte af den nye oksedrivning gennem deres by som Haderslevs.

Men tolkningen fører tillige Riber markedes funktion som oksemarked i det mindste en halv snes år længere tilbage i århundredet, end Randersbrevet dokumenterer. Hvis Koldings oksemarked kan føres tilbage til indstiftelsen af markedet på St. Dionysius dag i privilegiet fra 1454, havde det bestået i ca. 20 år, da handelsforordningen i 1475 fastsætter Ribe og Kolding som jyske endestationer for de danske handlendes drivning af okser. Man må derfor antage, at der faktisk har fundet omsætning af okser sted mellem danske og tyske i 1475 også på Koldings oksemarked, ligesom det har kunnet eftervises på Riber marked. Forordningen skal altså ikke indvarsle noget nyt, men tværtimod cementere en allerede eksisterende praksis.

Den anførte formodning er nu ikke så løst funderet. Der er også andre vidnesbyrd, der kan berette om drivning af dansk kvæg i årene omkring 1450. I 1448 har lybske knochenhauere omgået Kiels told med danske okser, og i 1452 og 1454 er der atter problemer.¹³³ Måske er den faste kontinuerlige drivning på dette tidspunkt af relativt ny dato, siden den afstedkommer jævnlige problemer, som man åbenbart ikke har fundet løsning på endnu. I 1449 klager Kiel over, at lybækkerne, der tidligere kun nåede nordpå til Kiel i deres opkøb, nu går helt op til Dänischwold, Svans og Slien for at købe okser.¹³⁴ Det er tydeligt at Slesvigs og Holstens byer begynder at føle sig trængte af de hanseatiske knochenhaueres okseopkøb i deres normale opkøbsområder. I 1459 må hertug Adolf belære rådet i Lybæk om, at amtmanden har handlet fuldt korrekt ved at anholde danske købmænds okser på vej gennem Plön, da okser ikke må drives direkte igennem byen, men skal stilles til marked der.¹³⁵ Siden det lybske byråd interesserer sig for sagen, må man antage, at danskerne var på vej til Lybæk med okserne ad den normale rute Gottorp-Eckernförde-Kiel-Preetz-Plön-Lybæk.¹³⁶

I 1461 fik Hamborg af Christian I tilladelse til at købe korn, kvæg o.a. varer i Slesvig, Holsten og Stormarn; tilføjelsen, at hverken fogeder eller amtmænd må hindre opkøbet, er vist talende for lokalbefolkningens holdning til disse storbyopkøb.¹³⁷ Et par måneder senere sikrede Kiels borgere sig netop mod denne type fremmed opkøb af kvæg, lam, får og svin i byens nærmeste omegn.¹³⁸ Året efter fik Hamborg udstrakt sin ret til opkøb af kvæg, korn o.a. varer også til Danmark.¹³⁹ I 1453 måtte Christian I forbyde sine undersåtter at udføre okser til lands eller til vands.¹⁴⁰

En intensivering af opkøbet af okser både i hertugdømmerne og i Jylland lader sig ubestrideligt spore i disse mange oplysninger fra årene omkr. 1450, hvilket højst sandsynligt indvarsler en permanent drivning af okser fra Jylland sydpå med hertugdømmerne og de nordtyske hansebyer som mål. Det er på denne baggrund, man skal betragte oksehandelsbestemmelsen i handelsforordningen af 30. september 1475.¹⁴¹

Erslev og Arup mener, at forordningen skulle have haft til hensigt at vælte tolden over på de udenlandske opkøbere, og således virke beskyttende for de danske handlende, hvilket teksten jo ellers ikke ved en første betragtning giver indtryk af.¹⁴² Jeg tror, at det var kronen uvedkommende, hvem der betalte tolden, blot beløbet kom ind, og det gjorde det jo kun, hvis markedet overholdtes. Indkomsten var jo en markedstold, ikke en udførselstold, og den blev vanskelig at opkræve, hvis markedet blev omkringgået ved, at danskere drev deres dyr direkte til afsætning i de tyske byer. Den indarbejdede handelstradition, der hvilede på omsætning mellem danske og tyske på faste oksemarkeder i Ribe og Kolding lattede toldoppebørslen, og tolden har tilsyneladende i 1475 repræsenteret en indtægt for kronen, der var værd at holde fast på. Derfor gjaldt det om at gøre markederne obligatoriske. Forordningen i 1475 skulle blot stadfæste og stabilisere allerede eksisterende handels- og markedsforhold i oksehandelen i Nørrejylland.

Om oksehandelen på Fyn har købstadlovgivningen mindre at meddele. I 1480 har borgerne i Svendborg beklaget sig, så den udvalgte prins Hans forbyder beboerne på Thurø, Strynø, Hjortø, Skarø, Drejø, Tåsinge og i Ørkel at sejle til Tyskland fra ulovlige havne med varer, der fra gammel tid plejer at føres til Svendborgs torv. Desuden anklages de for at drive opkøb på landet hos bønderne af øksne, køer, korn, honning, smør og andre varer, som de fører til Tyskland på egne skibe.¹⁴³

Denne strid mellem købstædernes torverettigheder og bøndernes sejlads fra de sydlige øer var gammel. I 1447 måtte Christoffer af Bayern mægle i en strid mellem Svendborgs borgere på den ene side og Tåsinges beboere og biskop Ulrik af Århus (der havde gods på Tåsinge) på den anden side. Bispens måtte sejle sin egen avl fra Tåsinge til Tyskland, og Tåsinges landboer måtte udføre deres heste, øksne og køer til Tyskland, med mindre der var forbud. Derimod skulle de føre deres korn, mel, smør, honning og andre næringsmidler til Svendborgs torv.¹⁴⁴ I 1480 nævnes øksne først blandt de varer, der opkøbtes på landet, og al-

lerede i 1447 synes udførslen af øksne fra Tåsinge at have spillet en rolle; i alt fald påkaldte den sig Svendborgs nidkære opmærksomhed, hvilket formentlig er udtryk for, at oksehandelen begynder at få interesse for handelsstanden på Fyn.

I 1472 har Odense beklaget sig over, at byens borgere besværes ud over byens privilegier med told i Assens, hvorfor Christian I fritager dem for enhver form for told i Assens og forbyder lensmænd, borgmestre, råd og toldere i Assens at besvære Odense borgere med told "i nogher mathe på hwes (dvs hvad), the ther i gønnem førendhe worde".¹⁴⁵ Okser nævnes ikke direkte, men det er unægtelig nærliggende at tænke på okser blandt de varer, som Odense borgere kunne tænkes at føre igennem Assens. I 1519-20 findes denne handel nedfældet i et Assens-regnskab.¹⁴⁶ Gennem toldbeløb indbetalt fra tolderen i Assens til dronning Christines regnskabsførere ved studedrivningstiderne kan handelen via Assens følges tilbage til begyndelsen af århundredet.¹⁴⁷

I slutningen af 1490'erne skal eksporten af okser fra Fyn ifølge et allerede omtalt landstingsvidne have beløbet sig til 2-3000 årligt (se s.21). I det ældste Gottorpregnskab fra 1485 kan Odense- og Assensborgeres oksehandel via Assens-Årøsund over til den østjyske okserute iagttages.¹⁴⁸ I 1475 fastsættes – som nævnt – udskibningshavnen Assens som endestation for de danske handlendes oksedrivning (se s.21). I 1473 erhverver Kerteminde en lignende præciseret toldfrihed for byens borgere i Assens, som Odense fik foregående år.¹⁴⁹

Der er vist al mulig grund til at mene, at oksedrivningen til Assens og udskibningen herfra over Årøsund til den østjyske driverrute lader sig iagttage gennem disse oplysninger kontinuerligt tilbage til 1472/73, og altså var en realitet, da Assens nævnes i handelsforordningen i 1475, ligesom okseomsætningen i Ribe og Kolding åbenbart var det.¹⁵⁰ De forannævnte eksempler på Assensborgeres drivning af okser i hertugdømmerne i begyndelsen af 1400-tallet (se s.35) kan kun styrke denne formodning.

I Erik af Pommerns handelsforordning af 15/2 1422 for de sjællandske købstæder omtales under klagerne over landkøb og forprang ikke specielt okser, derimod benyttes den gamle almenbetegnelse for kvæg, nemlig fæ.¹⁵¹ Tilsvarende lyder det et par år tidligere i privilegier af 29/12 1419 til Roskilde, at ingen gæst eller købsvend skal købe levende nød eller svin eller friske nød- eller svinekroppe eller saltede huder at udføre.¹⁵² Endnu i 1441 overførtes denne bestemmelse til Køge, Storeheddinge og Ringsted stadig med den gængse gamle betegnelse nød for kvæg i almindelighed.¹⁵³

I 1447 fik Stege derimod tilladelse til at opkøbe "korn, øxen och fæ och andre ædende varer till deris behouff" på Sjælland og andre steder i riget.¹⁵⁴ I 1462 fik både købmænd, bønder og præstedrenge forbud mod at opkøbe "øxen eller nød, som falder til kiøbs" i Ods herred af hensyn til Nykøbing.¹⁵⁵ Disse bestemmelser lader ane, at okser formodentlig først hen ved midten af 15. århundrede begynder at blive en mere efterspurgt vare på Sjælland, hvilket synes at være nogle årtier senere, end det er iagttaget i Jylland og Fyn. Navnlig den

sidstnævnte bestemmelse antyder en ret ivrig efterspørgsel fra forprangere i alle befolkningslag i Ods herred. Det er næppe tilfældigt, at bestemmelsen berører netop Ods herred, der var et specielt kvægavlsområde.¹⁵⁶ Bag opkøbet af kvæg i disse egne kan dog tillige ligge et opkøbspres fra Jylland-Fyn, der åbenbart var længere fremme i efterspørgselspresset.

I 1472 forbydes bøndernes forprang med fæ overalt på Sjælland. De må ikke slagte eller føre flået kokød til salg i købstæderne, men skal i stedet bringe levende kvæg til afsætning dér.¹⁵⁷ Med denne bestemmelse brydes staven over den forædlingsproduktion, som det danske landbrug i mere end 100 år havde lagt sig efter: oksekød, huder, flæsk, smør, talg i udskibningsøjemed. Denne landbrugsproduktion skulle nu flyttes til købstæderne eller eventuelt helt likvideres til fordel for den nye handel med levende okser, der med lovgivningens begunstiggelse søges koncentreret i købstæderne. Forordningen til Sjælland af 25/2 1472 markerer bruddet mellem gammelt og nyt og indvarsler ligesom forordningen af 30/9 1475 i lovgivningen den nye oksehandelsepoke, som åbenbart allerede havde været i fuld gang i nogle årtier i Nørrejylland og Fyn, og derfor var en fastetableret handelsgren i 1470'erne, der sikkert ville kunne konkurrere med den gamle landbrugsudskibning af huder, skind, kød, flæsk, smør, talg m.v.

Også herremændene engagerede sig i den begyndende oksehandel. Allerede i 1465 skrev Otte Nielsen Rosenkrantz til Bjørnholm på Djursland til rådet i Lybæk angående en handel med en lybækker om okser.¹⁵⁸ I 1475 har Åge Akselsen Thott, lensmand på Varberg, sendt okser til en handelsforbindelse i Stralsund.¹⁵⁹ I 1492 fik Bent Bille til Søholm af Hans tilladelse til at udføre 16 øksne til Tyskland, dog ikke til Lybæk.¹⁶⁰

I de skånske landskaber omtales handelen med levende okser sjældnere, men kunne dog – som Åge Akselsens okseeksport til Stralsund viser – forekomme. Landhandelen med okser må dog i de svenske grænsebygder have taget et ret anseeligt omfang: "friborne men, frelses men, clerkerii, præste, muncke oc andre wore vndersate, bønder oc mene almoge gøre forkøb oc forprang paa landzbygden, købe oc sælie meth øxen, fæ, smør oc annet", så Christian I må skride ind til fordel for købstæderne: "hwo, som haffuer øxen, fæ eller annet aff sin eghen vpfødhe, driffwe oc føre thet til neste købstedh at sælie".¹⁶¹ Oksernes centrale placering i opkøbet ifølge denne bestemmelse efterlader ingen tvivl om købstædernes interesse i at komme med i konkurrencen om netop denne handelsartikel. Men den stærke efterspørgsel i landopkøbet antyder unægtelig, ligesom bestemmelsen om opkøbet i Ods herred, at der har været pres på opkøbet, antagelig vest fra, måske jyske og fynske opkøbere? Skønt forbudet er udateret, kan det begrundet uden vanskelighed tidsfæstes mellem 1457 og 1464, da svenskerne benævnes Christian I's undersåtter.

5. BRYDNING MELLEM GAMMELT OG NYT

Forordningen af 25. februar 1472 for Sjælland, der forbød bønderne at slagte og føre flået kød til købstæderne, blev fremhævet som et skelsættende brud i dansk handelspolitik i forhold til landbrugets på slagtning og mælkeribrug hvilende kvægavlsstruktur fra den foregående tidsperiode (se s.42). Forordningen skulle sikre tilførslerne af levende kreaturer fra oplandet til byerne, hvilket stemmer godt med disses stigende interesse for opkøbet af okser, således som det har kunnet spores i de foregående par årtier. Interessen for opkøb af okser behøver dog ikke nødvendigvis at tolkes som vidnesbyrd om engagement i eksport af levende okser, hvilket kun er iagttaget i Jylland og indiceret fra Fyn. Købstadbefolkningens egne forsyninger kan godt have været et hovedmål i sig selv. Slagtningerne skulle forlægges til byerne, så knochenhauererhvervet sikredes mod landslagtninger-nes konkurrence.

Byernes eget kvæghold var sikkert fra gammel tid ganske væsentligt. Stadsretternes bestemmelser om fægang kunne – som anført – godt tyde på det. I det lange løb har købstæderne dog ikke kunnet klare sig uden tilførsler af kvægavlsprodukter. Da de forædlede produkter kød, flæsk, talg, fedt, smør, huder og skind delvis begyndte at fortrænge de levende kreturer fra den væsentligste plads i handelsomsætningen, er de gledet ind som landbrugets naturlige bidrag i varebyttet mellem by og opland, hvorved købstædernes græsningsarealer formentlig har mistet en del af deres oprindelige betydning for købstædernes eksistens. Det er derfor næppe tilfældigt, når der indtræder en tavshedsperiode på hen ved 100 år i købstadprivilegiernes omtale af byernes egne fægange og græsningsarealer, der overhovedet ikke omtales mellem begyndelsen af 14. og begyndelsen af 15. århundrede.

Bag disse forandringer i den danske næromsætning mellem by og opland gemmer sig muligvis længerevarende strukturomlægninger i landbruget over det meste af Vest-, Mellem- og Nordeuropa, der gav mere plads for kvægbruget i et tidligere ensidigt domineret kornlandbrug. Denne udvikling skete formodentlig i takt med en delvis omlægning af kostvanerne, der lagde øget vægt på animalske fødevarer, kød, flæsk, smør og fedevarer.¹⁶² Efterhånden som konserveringen af disse kvægprodukter blev en integreret del af det danske landbrug, og efterspørgslen efter disse varer steg i byerne, er det vel blevet naturligt, at leveringen af kvægprodukterne gled over til oplandet, så byernes interesse for græsningsarealerne har fortonet sig.

Så meget mere påfaldende er til gengæld den stigende opmærksomhed, der på ny bliver disse græsningsarealer til del i købstadprivilegierne, efterhånden som man når op gennem 1400-tallet. Vordingborg og Nysted fik bekræftet de gamle rettigheder af Erik af Pommern.¹⁶³ Svendborg erhvervede nye arealer omkring kongens mølledam, Skanør på området "Knæ" og Korsør i Klarskov, Halskov og på Sprogø.¹⁶⁴ Under Christoffer af Bayern fik Køge bekræftet sin ældgamle

græsningsret på begge sider af åen.¹⁶⁵ I Nyborgs privilegier 1446 spiller gamle og nye græsningsarealer en fremtrædende rolle, og Skanør fik fornyet retten i området "Knæ".¹⁶⁶ Horsens erhvervede tilladelse til at benytte kronens mark, Lovby mark til fægang.¹⁶⁷ En lignende tilladelse fik Holbæk til at bruge kronens mark Lovsore.¹⁶⁸

Under Christian I afslører købstadprivilegierne ganske utvetydigt den bitre konkurrence og indbyrdes strid mellem by og opland om græsningsarealerne. Korsør klager i 1459 rent ud over, at byens borgere ikke må nyde deres rette græsgang, således som byens privilegier udviser.¹⁶⁹ Sakskøbing fik i 1451 bekræftet gammel ret til forte og fægang, ledsaget af forbud mod benyttelse heraf rettet til enhver anden, men især til dem, der bor i Våbensted.¹⁷⁰ Samme konkurrence med oplandet om græsarealerne er ganske sikkert baggrunden for, at Nakskov i 1451 og Vordingborg i 1479 får arealerne i deres græsningsrettigheder nøje opregnet.¹⁷¹ Da Borre og Kerteminde i 1460 fik overdrev og græsgange uden for byen anerkendt som fægang er de nøje opremset.¹⁷² Skelskør fik samme år tilladelse til at græsse byens kvæg på overdrevet mellem Skelskør og Korsør, Skanør fik 1458 gentaget sine rettigheder på "Knæ", Holbæk fik 1454 tilladelse til at indgrofte kronens mark, Lovsore, til kvæggræsning, og 1472 og 1473 fik Roskilde og Kerteminde bekræftet gamle fægange.¹⁷³

Det er yderst nærliggende, at sætte købstædernes på ny genvakte interesse for de for længst glemte fægange og deres åbenlyse behov for øgede græsningsarealer i forbindelse med borgernes stigende engagement i den nye opkøbshandel og drivning af levende okser, som købstadprivilegierne netop i de samme år begynder at bringe meddelelser om. Selv om man på Sjælland ikke havde drivningsmuligheder til udlandet, må borgernes opkøb have ført dem vidt omkring, så de måtte have placeringsmuligheder for de opkøbte dyr. Da afsætningen fra Sjælland måtte ske ved udskibning af slagtningsprodukter, er det derfor helt naturligt, at opkøbet af levende dyr måtte forudsætte, at slagtererhvervet måtte sikres i byerne, således som forordningen af 25/2 1472 for Sjælland netop tager sigte på.

Til opbevaring af kvæget viste de gamle fægange sig hurtigt ganske utilstrækkelige, i flere tilfælde måtte kronen og hertugen træde hjælpende til. Horsens benyttelse af Lovby mark og Holbæks af Lovsore er allerede nævnt. I 1480 fik Tønder bekræftet retten til at bruge græsgangene Vestermarsk og Okholm på begge sider af byen.¹⁷⁴ I 1492 købte Tønder gården Kærgård af hertug Frederik som græsning til byens kvæg.¹⁷⁵ Svendborg og Stubbekøbing fik i 1500 og 1504 tilladelse til at lade kvæget græsse på kronens vange omkring byen, når korn og hø var høstet og bjerget.¹⁷⁶ Middelfart fik i 1496 overladt græsningen på Skrillinge og Stavreby marker.¹⁷⁷

Åbenlyse fejder understreger græsningsarealernes betydning i slutningen af 15. århundrede og begyndelsen af 16. århundrede. I 1480 dømte Christian I således i en strid mellem Åbenrå by og Claus Ahlefeldt til Søgård angående græsningsret.¹⁷⁸ Dommen faldt ud til borgernes fordel. Mindre heldige var Tønders

borgere, der åbenbart havde glemt, at det kun var et brugsprivilegium, man havde fået på hertugens arealer i byens omegn, og derfor tillod sig at jage hertugens kvæg bort fra Vestermarsk.¹⁷⁹ Dette resulterede i hertugens dybeste unåde og fortabelse af byprivilegierne. Da byen i 1522 atter tages til nåde, er det imidlertid bemærkelsesværdigt, at stadfæstelsen af brugsretten til græsgangene Vestermarsk og Okholm fremhæves særskilt, så den må have været af ganske særlig betydning for byen.

Købstadlovgivningens oplysninger om byernes kamp for deres græsningsarealer underbygger således klart det billede, bestemmelserne i forvejen havde tegnet af selve oksehandelen. Havde fægangene i 14. århundrede mistet deres interesse for byerne, da borgernes eget kvæghold ophørte, og oplandet førte slagtingernes og mejeribrugets overskud af kvægavlsprodukter til købstæderne, så måtte opkøbet og drivningen af det levende kvæg naturligt aktualisere behovet for købstædernes græsningsmuligheder og forsøget på at monopolisere slagtingserhvervet som byhåndværk i løbet af 15. århundrede.

Den opkøbshandel og drivning af okser, der træder frem som en fuldt indarbejdet handelsform i forordningen af 30/9 1475, kan givetvis føres tilbage i samme form til årene omkring 1450. Den har højst tænkeligt sin tidligste oprindelse i begyndelsen af århundredet, da de første spor anes under krigen mellem Erik af Pommern og de slesvigske hertuger. Men med temmelig stor sikkerhed tør man vist konkludere, at den permanente drivning sydover gennem Jylland til bestemte årstider og med faste markeder i Ribe og senere i Kolding må have været relativ ny i årene omkring 1450. Selv om man naturligvis over for Arups påstand om en eksportstigning "netop i 1460erne", kan fremholde, at intet kildemateriale foreligger til at måle den præcise eksportmængde af okser på dette tidlige tidspunkt, så må det dog alligevel indrømmes, at mange andre oplysninger i kildematerialet taler meget stærkt for, at okseeksporten i den form, den kendes fra de ældste regnskaber, virkelig tager sin begyndelse omkring ved det tidspunkt, Arup anslår – eller måske en anelse før. Men den er vel at mærke begrænset til Jylland-Fyn.

Derimod vil Hørbys formodninger om en blomstrende staldøksnedrivning sydpå gennem Jylland og hertugdømmerne til Vesttyskland og Nederlandene allerede i begyndelsen af 1300-tallet være ganske uforenelig med tavsheden om varebetegnelsen øksne, og med den manglende interesse omkring byernes græsningsarealer. Den vil også falde for tidligt i forhold til de vesteuropæiske landbrugsstrukturlægninger og til de væsentlige ændringer i tidens kostvaner, der til syvende og sidst må formodes at være baggrunden for oksehandelens fremvækst, i alt fald for efterspørgslen vestfra.

Noget ganske andet er, at der i forbindelse med den betydelige udskibning af jyske heste fra Ribe til Nederlandene i 1200- og 1300-tallet utvivlsomt tillige er afsat levende kvæg på de samme markeder. Vi har imidlertid ingen anelse om, hvor mange det kan have drejet sig om eller, hvorvidt det var okser, stude eller køer. Staldøksne var det under ingen omstændigheder. Efter at saltningsteknikken

gjorde det muligt at konservere slagtningsprodukterne forsvarligt, må sejladsen med levende kvæg dog være afløst af udskibning af kvægprodukter, hvilket fremgår med al ønskelig tydelighed af det danske kildemateriale. Der er derfor grund til at advare mod at forudsætte en kontinuerlig udvikling fra den danske udskibning af levende kvæg over Ribe til nederlandske markeder i 12-1300-tallet og frem til landtransporten af staldøksne til hollandske og vesttyske destinationer i 1500- og 1600-tallet. Der er trods alt en lakune på henved et par hundrede år, hvor vi ingen efterretninger har. Wieses tolkning af kildestedet fra 1388 om Ribes krav på stapelret for udskibning langs Jyllands vestkyst må afvises i denne forbindelse. Det har intet med oksehandelen at gøre.

På Sjælland, Smålandene og i de skånske landskaber øst for sundet tjente opkøbet af okser endnu i en række årtier slagtningerne for derefter at udskibes som forarbejdede kvægavlprodukter. En væsentlig vækst i drivningen af levende okser fra Jylland-Fyn sydpå gennem hertugdømmerne siden 1450'erne må betragtes som en kendsgerning. Så vidt havde Arup ret. Men var denne eksportvækst specielt knyttet til fremkomsten af en ny kvalitetsvare, den staldfodrede okse? Så skulle man jo vente drivningen om foråret. Denne anden side af Arups teori vil der siden blive lejlighed til at vende tilbage til.